

АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ФЕНОМЕНУ СМІХУ В ТВОРЧОСТІ М. В. ГОГОЛЯ

О. В. Трохименко

аспірантка НПУ ім. М.П. Драгоманова

(Київ, Україна)

vvtformula@gmail.com

Анотація

Олга Васи́лиевна Трохи́менко. Антропологические параметры на феномена на смеха в творчеството на Н. В. Гогол. В статията се анализират социалните и антропологическите параметри на феномена на смеха в творчеството на Н. В. Гогол. В систематически-подреден вид са представени основните концепти на изследване на феномена на смеха както в историко-философската мисъл в цялост, така и в творчеството на Н. Гогол в частност. Обособени са значението и актуалността на проблема за феномена на смеха, смешното, осмиването в контекста на съвременната философска мисъл. Определя се, че смехът на Н. Гогол се представя като ценностно свидетелство за моралната истории на човечеството. Той се явява своеобразен протест против лъжата. Смехът у Н. Гогол е чисто субективно явление, имащо социален характер.

Ключови думи: смях, осмиване, ирония, хумор, шега, порок.

Аннотация

Ольга Васильевна Трохименко. Антропологические параметры феномена смеха в творчестве Н. В. Гоголя. В статье анализируются социальные и антропологические параметры феномена смеха в творчестве Н. В. Гоголя. В систематически-упорядоченном виде представлены основные концепты исследования феномена смеха как в историко-философской мысли в целом, так и в творчестве Н. Гоголя, в частности. Выделены значение и актуальность проблемы феномена смеха, смешного, высмеивания в контексте современной философской мысли. Определено, что смех Н. Гоголя предстает как ценностное свидетельство моральной истории человечества. Он является своеобразным протестом против лжи. Смех у Н. Гоголя – это чисто субъективное явление социального характера.

Ключевые слова: смех, высмеивание, ирония, юмор, шутка, порок.

Abstract

Olga Trokhymenko. Anthropological measurements of the phenomenon of laughter in the works of N. Gogol. This paper examines the social and anthropological dimensions of the phenomenon of laughter through the prism of creativity N.V. Gogol. In a systematic, orderly form outlines the basic concepts of the phenomenon of laughter as the historical and philosophical thought in general, and in the creative works of Nikolai Gogol in particular. Highlighted the importance and relevance of the phenomenon of laughter, humor, ridicule in the work of N. Gogol in the

context of contemporary philosophical thought. We found that laughter in Nikolai Gogol's works is a phenomenon that appears as valuable evidence of the moral history of mankind. Laughter by Nikolai Gogol - a protest against lies. Laugh at it purely subjective phenomenon of social issues.

Keywords: laughter, ridicule, irony, humor, joke, heart .

Актуальність та ступінь наукової розробленості дослідження.

Микола Васильович Гоголь є надзвичайно глибоким мислителем. Адже, звертаючись до його творчості, нам завжди є над чим задуматися, чому здивуватися, на що поглянути дещо по-іншому. Враховуючи, начебто, й різнобічну вивченість творчості Миколи Васильовича Гоголя, слід зазначити, що її деякі аспекти ще потребують більш вичерпного аналізу в сучасній літературознавчій, культурологічній та філософській думці. Сьогодні надзвичайно актуальною є і проблема сміху, трактування якої під різним кутом зору ми можемо віднайти у творах Микола Васильовича Гоголя. Адже сміх є явищем багатоаспектним, заснованим на різних уявленнях як про саму людину, так і про її сутнісні прояви та її відношення до оточуючих людей і світу.

Ще за часів Стародавньої Греції Аристотель і Платон вбачали у феномені сміху веселу забаву, яка була певним засобом душевного заспокоєння та відпочинку. Взагалі в епоху Античності проблема сміху мала об'єктивний характер, тобто, в центрі уваги було передусім смішне як таке, а не носій цього сміху. Платон визначав сміх як «задоволення душі» [19, 64]. Аристотель в «Поетиці» визначив об'єктом комедії «гірших людей», а смішне, як «помилку чи неподобство, що нікому не завдає страждань, і ні для кого не є згубним» [1, 153]. Отже, їх цікавила, насамперед, етика сміху, тобто, кого і що можна піддавати висміюванню, а кого і що неможна, і у якій мірі дозволяється шуткувати.

Цицерон, говорячи про причини, за якими оратору необхідно викликати сміх у людей, вказує на те, що це потрібно не тільки тому, що сама веселість, що була викликана оратором серед слухачів, робить їх доброзичливими до нього, не лише тому, що всі дивуються гостроті, що закладена доволі часто тільки в одному слові, особливо, коли воно було сказане при запереченні або при нападі. Однак, це необхідно й тому, що, збуджуючи сміх, оратор або розбиває, або заплує, або знищує, або залякує, або утихомирює супротивника. Усі ці моменти ми можемо побачити і у творах М. В. Гоголя. Але особливо важливою дотепністю для оратора і мовця є тому, що вона пом'якшує і послаблює суворість і строгість, а оратор жартом і сміхом часто-густо руйнує обтяжливі звинувачення, від яких часом не так вже й легко позбавитися шляхом контраргументації [див., докл: 23, 112].

Представники західноєвропейської філософії Нового часу Р. Декарт та Т. Гоббс звернулися, на відміну від античних мислителів до суб'єктності та суб'єктивних вимірів сміху. Р. Декарт визначав сміх як «один з головних виразів радості, проте тільки помірною радістю викликає сміх, особливо коли до неї домішується трохи подиву і ненависті, тобто, коли людина перебуває у винятково веселому настрої, причина цієї радості ніколи не викликає реготу, точно так само

і з іншої причини, а саме, коли людина сумна, у неї не можна викликати почуття сміху» [9, 533]. Таким чином, радість, що викликається благом є серйозною, відповідно, радість, що викликається злом, супроводжується сміхом або насмішкою.

Т. Гоббс розглядав гумор як акт «раптової слави» і пов'язував його із задоволенням суб'єкта від переваги над іншими [5, 43 – 44].

Значний вплив на сучасне розуміння сміху мала й німецька класична філософія. І. Кант надав класичне формулювання сміху. Він говорив, що «сміх є афект від перетворення напруженого очікування в ніщо» [14, 352]. Саме це поклало початок розгляду сміху як деякого психологічного механізму. Ідеї діалектичного розуміння єдності суб'єктивної та об'єктивної сторін гумору ми можемо зустріти у творчості Ф. Шеллінга і Г. Гегеля. Трактатування сміху як результату взаємодії суб'єкта і об'єкта, як суб'єктивного сприйняття об'єктивного світу у В. Проппа [21], А. Дмитрієва [12], Л. Карасьова [15].

Теорія ж смішного у А. Шопенгауера виступає частиною теорії пізнання. Він вказує саме на гносеологічну цінність сміху, визначивши, що причиною виникнення сміху є ніщо інше, як усвідомлення розбіжності між відомим поняттям і реальним об'єктом [24].

А. Бергсон [3], М. Бахтін [2], В. Пропп [21] заклали засади філософсько-культурологічного аналізу сміху і сміхової поведінки. А. Бергсон зазначав, що сміх є суто людською особливістю. Тільки людина, на його думку, наділена властивістю сміятися. Представники філософського постмодернізму, зокрема, Ж. Дельоз [10] також приділили неабияку увагу сміхові у своїх працях. Л. Карасьов [15], Л. Столович [22] також досліджували міфопоетику та філософію сміху. Вагомий внесок у дослідження сміху зробив М. Бахтін [2], зокрема, своїми концептами народної сміхової культури, середньовічного гротеску та карнавалу. Сміх як світогляд аналізується у працях Д. Ліхачова [16]. В. Проппа [21] та Б. Дземідока [11], а А. Дмитрієв [12] звертався до розгляду гумору з соціологічної точки зору.

Що ж стосується дослідження сміху в творчості М. Гоголя, то тут важливими є, насамперед, роботи ранньої творчості самого М. Гоголя, і відповідно, дослідження сміху М. Гоголя у працях таких дослідників як Ю. Манн [17], К. Нікулча [28], Т. Козинцева [27], К. Ткаченко [29], М. Попович [20] тощо.

Сміх у Миколи Васильовича Гоголя постає як феномен, що насамперед засвідчує ціннісне ставлення в моральній історії людства.

Метою статті є теоретико-методологічний аналіз філософсько-антропологічних вимірів сміху в творчій спадщині М. В. Гоголя.

Виклад основного матеріалу. Микола Васильович Гоголь – в уособленні своїх персонажів - це представник своєрідного й самобутнього сміху. Ми можемо цілком справедливо вважати його одним із піднесених мислителів. Саме він зміг показати, звідки необхідно починати людині йти до ідеалу, він змусив її сміятися і каятися. М. В. Гоголь є одним з найяскравіших представників людського гумору у літературі, або ж автором літературного жанру піднесеного сміху.

У творах М. В. Гоголя ми можемо знайти смішне з найрізноманітнішими відтінками почуття, починаючи від

старосвітської благодущності й закінчуючи сміхом, повним злості та презирства. Ми із впевненістю можемо сказати, що сміх у М. В. Гоголя ніколи не буває безтурботним. Якщо згадати один з найбільш позитивних, веселих і світлих творів М. В. Гоголя «Сорочинська ярмарка», то фінал цього твору доволі неоднозначний, так як одруження молодих героїв закінчується танцем бабусь: «Все танцювало. Але ще дивніше, ще більш нерозгадане почуття прокинулося б у глибині душі при погляді на бабусь, на старих обличчях яких віяло байдужістю моголи, що штовхалися між новою, живою людиною, що сміється» [6, 41]. Але в сміхові М. В. Гоголя домішана не тільки печаль, але й гнів, лють, протест. Тому, це і створює для читача надзвичайний колорит сатири письменника.

Є у М. В. Гоголя і благодущний, нешкідливий сміх. Але крім цих видів сміху у творах М. В. Гоголя ми також можемо побачити і багато забавного, багато сміху над пригодами. Забавною можна назвати, наприклад, сценку з Селіфаном, коли він вивертає екіпаж і пана в бруд, є також частка забавного і в першій зустрічі Городничого з Хлестаковим і в стрибанні Підколісного у віконце. Таким чином, виходить, що забавне є найбільш легким видом смішного. Також ми можемо побачити у М. В. Гоголя і добрий, і веселий, і ласкавий сміх, коли він говорить, наприклад, про народ, а говорить він про нього, звичайно ж, з почуттям радісної гордості.

«Ревізор» М. В. Гоголя – одна з кращих соціальних комедій. Саме у цьому творі Гоголь спромігся проникнути в сутність суспільних явищ. Він вказав на роль сміху, показав високий реалізм, сатиру, які змішалися з втіленням соціальних ідей. Автор «Ревізора» безсумнівно сильно любив іронію. Адже, сюжети його творів вже є іронічні. Хіба не іронією є та помилка, яку допустили чиновники, прийнявши Хлестакова за ревізора? Це гірка іронія у відносинах чиновного світу, помічена М. В. Гоголем і існуюча в реальному житті. Сміх, на думку мислителя, є найсильнішим засобом впливу на суспільство. М. В. Гоголь сміється насамперед над самим життям тих часів в її комічних, негативних і потворних проявах. Він сміється над усім повітовим містом в цілому, і над його окремими мешканцями, і звичайно ж, над соціальними пороками суспільства.

Іронія властива як самому М. В. Гоголю, так і дійовим особам його творів. Вона багата найрізноманітнішими відтінками і досягає дивовижної тонкості. Прикладом такої іронії може бути розмова Чичикова з генералом Бетрищевим, якого Чичиков обманює вигаданою обіцянкою дядька, і якого він змушує сміятися над дурним вигаданим дядьком, і генерал сміється, не чуючи навіть, що сміється він над самим собою. Артур Шопенгауер дав цілком влучне визначення іронії: «Якщо жарт ховається за серйозне, то виходить іронія: наприклад, коли ми з удаваною серйозністю вислуховуємо чужі думки, протилежні нашим, і робимо вигляд, що поділяємо їх, допоки, нарешті, не з'ясується, що наш співрозмовник не розуміє вже ні нас, ні себе» [25, 147].

Важливо також і те, що у творах М. В. Гоголя ми можемо зустріти і приклади шкільного гумору, але чи будемо ми вважати гумором

з'єднання «веселості, що збуджується протиріччями життя з гірким жалем щодо ухилення людини від високого її призначення» [13, 228], тобто, так званий «сміх крізь сльози», або ж визнаємо за гумор, разом з Артуром Шопенгауером, сміх, що приховує за собою серйозний зміст. Звідси, іронія є об'єктивним явищем, розрахованим на інших людей, у той час як гумор, який, перш за все, спрямований на наше особисте Я, і може розглядатися у скості явища суто суб'єктивного.

М. В. Гоголю однаково доступні найрізноманітніші види сміху, починаючи від гіркого сміху, і закінчуючи добродушним і забавним жартом. М. В. Гоголь істотно відрізняється від багатьох інших представників сміхової культури як за вибором жертв для висміювання, так і за способом їх висміювання. Наприклад, сміх Вольтера можна назвати диявольським, і не тільки тому, що він висміював священні предмети, але й тому, що він сміявся над людським серцем.

М. В. Гоголь глибше заглядав у природу людини. Він сміявся не над невіглаством і хабарами, а, з одного боку, над дурістю і забитістю людини, і, з іншого боку, над лукавою його совістю. Коробочка забита й дурна, але хитра, і ця його неспритність живого розуму є швидше лукавством совісті, тому він готовий на будь-яку вигідну угоду. Чичиков же хоч і великий шахрай, але в той же час, дуже обмежена людина. І, звичайно ж, все життя в зображенні М. В. Гоголя проникнуто від цього невимовною вульгарністю. М. В. Гоголь глибоко відчував наскільки широкою і звислою є людська натура, і тому дуже вдало ілюстрував це у своїх творах. Лукаву совість недалекої людини, те, що називається вульгарністю життя, висміював М. В. Гоголь нещадно, і саме цим він й відрізнявся від західних представників сміхової культури.

Але ще більш характерним є сам спосіб висміювання людських вад, застосований М. В. Гоголем, так би мовити, творча сутність його сміху. Ось, що говорить з цього приводу сам автор: «Кажу Вам: вірте цим словам ... Він добрий, він чесний цей сміх» [26]. Добрий цей сміх не тому, що він є поблажливим до певних недоліків людини, а тому, що кожен, завдяки такому висміюванню, придивившись уважно до себе, може знайти подібні вади у своїй власній душі. «Він (сміх), – говорить Микола Васильович Гоголь, даний для того, щоб посміятися над самим собою. І в кого вже немає духу посміятися над власними недоліками, краще тому вік не сміятися. Дасть він за нього відповідь» [26]. Сміх М. В. Гоголя страчує не особистість і не окреме суспільство, а загальнолюдські недоречності. «Не обуримось духом, – говорить М. В. Гоголь, – якби який-небудь Городничий, що розсердився, або, справедливіше, сам нечистий дух шепнув його вустами: Що смієтеся? Над собою смієтеся! Гордо йому скажемо: «Так, над собою сміємося» [26]. З огляду на це сміх М. В. Гоголя добрий, але, це «не той сміх, який породжується тимчасовою дратівливістю, жовчним болючим розташуванням характеру; не той також легкий сміх, який весь ніби «злітає» з світлої природи людини, «злітає» з неї, тому що на дні

її укладено джерело її, що вічно пульсує, але який поглиблює предмет, змушує виступити яскраво те, що промайнуло б, без проникаючої сили якого дріб'язок і порожнеча не злякали б так людину. Ганебне і

нікчемне, повз яке він байдуже проходить будь-який день, не зростає перед ним в такій страшній, майже карикатурній силі і він не скрикнув би, здригаючись: невже є такі люди» [26].

Сміх завжди потребує певної суспільної групи, тобто, він не може існувати поза суспільством, він потребує свого відлуння, але в той самий час, сміх завжди замкнений у певному колі. Сміх – явище виключно антропологічного і суспільного характеру. Там де є сміх, ми можемо шукати відповідне соціальне підтвердження. Суспільство, що склалося історично, може сміятися над тим, що виходить за межі його рамок – над кожною ексцентричністю. Для суспільства смішним є все те, що не схоже на старе. І тому у більшості випадків це буде поверховий сміх. Таким чином, сміху немає тільки там, де є тільки одне чисте людське Я, що замкнуте в самому собі, але як тільки це Я вступає у живі стосунки з суспільством, виникнення сміху при цьому є неминучим.

М. В. Гоголь не вважає свій сміх благодушним або жіндиферентним до добра і зла, зовсім ні. Він досить-таки прямо визнає, що його завдання викликати сміхом презирство і жах перед пороком. Цей сміх чесний, тому що чуйний до відмінності між чеснотою і пороком. На думку М. В. Гоголя, порок цей соціальний необхідно викоринити. Наскільки водночас морально високим є сміх М. В. Гоголя видно вже з того, що у його творах важко знайти приклад, де б явно виступала несправедливість глузування.

М. В. Гоголь, зображуючи людську зіпсованість, одягнув її покровом дурості, змусивши глядача (читача), таким чином, сміятися над нею і через висміювання виносити жахи безправності. Вважаючи, що у самому сміхові торжествує чеснота над пороком, М. В. Гоголь, звичайно ж, вивів у всіх своїх творах тільки негативні типи, тільки порочних людей, внаслідок чого його твори відрізняються вражаючою єдністю дії, цілісності і простоти. Ось чому на закид у відсутність в його творах позитивних героїв, М. В. Гоголь пише: «Дивно, мені шкода, що ніхто не помітив чесного обличчя, що було у моїй п'єсі. Так, було одне чесне, благородне обличчя, що діяло в ній під час продовження її. Це чесне, благородне обличчя був – сміх» [26]. Таким чином, сміх, що очищує душу глядача, є, на думку М. В. Гоголя, чесним обличчям комедії.

Микола Васильович Гоголь був справжнім художником у самому піднесеному сенсі цього слова. І ми можемо справедливо відзначити, що М. В. Гоголь як і Аристотель широко розумів очищаючу силу драматичного твору. Він також розумів, що і комедія, на однакових правах з трагедією, повинна очистити душу глядача від горя, примирити його з життям, викликати піднесення духу, почуття розчулення і благоговіння перед ідеалом.

В «Одруженні», наприклад, М. В. Гоголь описує цілу низку обмежених людей і показує, як вони в силу своєї затурканості ледь не скоїли непристойні вчинки, як вони ледь не піддали профанації священні закони любові і шлюбу. «Одруження» – це твір звичаїв і характерів. У ньому М. В. Гоголь піддав самому їдкому висміюванню властиві середньому класу суспільства риси: прагнення цього класу незаслужено

набувати до свого суспільного становища вищі соціальні виміри, вдаватися до невиправданих претензій на героїзм, шляхетність почуттів тощо. Як зазначає Ю. Манн, «смійні персонажі цього твору Гоголя тільки в ситуаціях, коли замість того, щоб грати роль організаторів виробничого процесу, вони не тільки не проявляють діяльності, необхідної інтересам їх класу, але прямо намагаються влаштувати свій матеріальний добробут, не вдаючись до праці» [18, 595]. А все це виникає з невігластва та обмеженості дійових осіб. Сміх М. В. Гоголя над Підколісним – найкращий приклад сміху над вульгарністю обмеженої людини. Абсолютно інший характер у Кочкарьова. Він поєднує в собі дві риси: діяльний темперамент і повне неробство, що впливає від порожнечі розуму і серця. Кочкарьов також смійний, як сваха, так само безтолково намагається клопотати, бігати, втручатися в чуже життя. Тому, смій над Кочкарьовим – смій над вульгарністю життєвої суєти.

М. В. Гоголь не придумував ніяких вивертів у побудові драми, не складав смійного, а намагався підслухати і підглянути це смійне в самому житті суспільства. Саме тому, його праця й удостоїлася найменування реальної і об'єктивної творчості [30].

Висновок. Отже, смій Миколи Васильовича Гоголя добрий, і в той же час чесний. І добрий він, тому що чесний, тому що він не змішує пороку і чесноти; а не змішує він пороку і чесноти, тому що він істинно добрий, і має на меті допомогти людям розібратися в питаннях добра і зла, настільки актуальних і в наш час. Адже, смій М. В. Гоголя – це, насамперед, протест проти брехні, вульгарності, протест, далекий від того, щоб потурати пороку, але й повний сердечної участі до жертв цього пороку, від чого ще різкіше впадає в очі жадливе становище, коли немає лиходіїв, негідників, а життя так і сповнене і злодійством, і підлістю, і брехнею. Таким чином, смій М.В. Гоголя – це ціла стихія, основна функція якої – соціальне перетворення суспільства у відповідності до високих ідеалів гуманізму та справжньої людяності.

Література

1. Аристотель. Риторика. Поэтика / Аристотель. – М.: Лабиринт, 2000. – 221 с.
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М.: Худож. лит., 1990. – 541 с.
3. Бергсон А. Смех / А. Бергсон // Французская философия и эстетика XX века. – М.: Искусство, 1995. – 270 с.
4. Гегель Г. Сочинения в 14 т. / Г. Гегель. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – Т. 14. – 440 с.
5. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. / Т. Гоббс. – М.: Мисль, 1991. – Т. 2. – 731с.
6. Гоголь Н. В. Вечера на хуторе близ диканьки: в 2 ч. Сорочинская ярмарка / Н. В. Гоголь // Вечера на хуторе близ Диканьки. Миргород: повести. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – Ч. 1. – С. 14 – 41. – (Русская классика).

7. Гоголь Н. В. Женитьба / Н. В. Гоголь // Собрание сочинений в семи томах. – М.: Художественная литература, 1985. – Т. 4 – С. 91 – 146.
8. Гоголь Н. В. Ревизор / Н. В. Гоголь // Собрание сочинений в семи томах. – М.: Художественная литература, 1985. – Т. 4 – С. 5 – 90.
9. Декарт Р. Сочинения в 2 т.: Пер. с лат. и франц. Т. I / Р. Декарт / Сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова. – М.: Мысль, 1989. – 654, [2] с., 1 л. портр. – (Филос. наследие; Т. 106).
10. Делез Ж. Логика смысла / Ж. Делез. – М.: Академия, 1995. – 300 с.
11. Дземидок Б. О комическом / Б. Дземидок. – М.: Прогресс, 1974. – 223 с.
12. Дмитриев А. В. Соціологія мора: очерки / А. В. Дмитриев. – М.: РАН, 1996. – 213 с.
13. Зелинский В. Русская критическая литература о произведениях Н. В. Гоголя / В. Зелинский. – М.: Типо-литография В. Рихтер, 1903. – Ч. 3. – 248 с.
14. Кант И. Сочинения в 6-ти т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1966. – Т. 5. – 564 с.
15. Карасев Л. В. Философия смеха / Л. В. Карасев. – М.: Изд-во РГГУ, 1996. – 223 с.
16. Лихачев Д. С. Историческая поэтика русской литературы: Смех как мировоззрение и др. работы. – С.-П.: Алетейя, 1997. – 508 с.
17. Манн Ю. В. Поэтика Гоголя / Ю. В. Манн. – М.: Художественная литература, 1978. – 395 с.
18. Манн Ю. В. Творчество Гоголя: смысл и форма / Ю. В. Манн. – Спб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 744 с. (Серия «Письмена времени»).
19. Платон. Диалоги. Книга вторая / Платон; [пер. с древнегреч. Н. В. Самсонова, А. Н. Егунова, С. С. Аверинцева, С. Я. Шейман-Топштейн, С. П. Кондратьева; ввод. ст. к 3 – 4 тт., к диалогам «Филеб», «Тимей», «Критий» А. Ф. Лосева; ввод. ст. к диалогу «Государство» В. Ф. Асмуса; примеч. к диалогам, указ. и библиогр. сост. А. А. Тахо-Годи]. – М.: Эксмо, 2008. – 1360 с. – (Антология мысли).
20. Попович М. В. Микола Гоголь: Роман-эссе / М. В. Попович. – К.: Молодь, 1989. – 208 с.: фотоіл. – (Библиотека юности). – (Уславлені імена; Вип. 71).
21. Пропп В. Я. Проблема комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне) / В. Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 1999. – 288 с.
22. Столович Л. Н. Философия. Эстетика. Смех / Л. Н. Столович. – С.-П.: Тарту, 1999. – 383 с.
23. Чернявский М. Н. Теория смешного в трактате Цицерона «Об ораторе» / М. Н. Чернявский // Цицерон. Сборник статей. – М.: Узд-во Московського университета, 1959. – С. 105 – 144.
24. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / А. Шопенгауэр. – М.: Наука. – Т. 1. – 672 с.
25. Шопенгауэр А. По поводу теории смешного / А. Шопенгауэр // Мир как воля и представление. Дополнения. / Пер. с нем. Ю. И. Айхенвальд. – Мн.: Харвест, 2005. – Гл. VIII. – С. 134 – 150.